

UO'K: 2/9:297

O'RTA ASR ISLOM SHARQI ALLOMALARINING GNOSEOLOGIK VA TEOLOGIK QARASHLARINING QIYOSIY INDUKSIYASI**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИХ И ТEOЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСЛАМСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ ВОСТОКА****COMPARATIVE INDUCTION OF GNOSEOLOGICAL AND THEOLOGICAL VIEWS OF MEDIEVAL ISLAMIC EASTERN THINKERS****Sulaymonov Qurbonali**

Farg'ona davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya

Maqolada islom teologiyasining shakllanishi, unga ta'sir ko'rsatgan omillar, islom teologik qarashlarida gnoseologik muammolar tasnifi, islom gnoseologiyasining teologik manbalari, o'rta asrlar islom olamidagi gnoseologik va teologik qarashlarning o'zaro sintezi, ularning ilohiy bilishga doir qarashlarining o'xshash va farqli jihatlari tadqiq qilingan. Shuningdek maqolada o'rta asr sharq allomalarining gnoseologik va teologik qarashlarining falsafiy komparativistikasi qiyosiy induksiyalash usuli asosida ochib berilgan.

Аннотация

В статье исследуется становление исламского богословия, факторы, оказавшие на него влияние, классификация gnoseологических проблем в исламских теологических воззрениях, теологические источники исламской gnoseологии, взаимный синтез gnoseологических и теологических взглядов в средневековом исламском мире, сходные и различные аспекты их взглядов на божественное знание. В статье также раскрывается философская компаративистика gnoseологических и теологических воззрений средневековых восточных алломантов на основе метода сравнительной индукции.

Abstarct

The article explores the formation of Islamic theology, the factors that influenced it, the classification of gnoseological problems in Islamic theological views, theological sources of Islamic gnoseology, the mutual synthesis of gnoseological and theological views in the medieval Islamic world, similar and different aspects of their views on divine knowledge. The article also reveals the philosophical comprativistics of the gnoseological and theological views of medieval eastern allomas on the basis of the method of comparative induction.

Kalit so'zlar: din, islom, islom falsafasi, teologiya, gnoseologiya, epistemologiya, gnoseologik muammo, kosprativichtika, qiyosiy induksiya, bilish, bilim.

Ключевые слова: религия, ислам, исламская философия, теология, gnoseология, эпистемология, gnoseологическая проблема, kospratивистика, сравнительная индукция, познание.

Key words: religion, Islam, Islamic philosophy, theology, gnoseology, epistemology, gnoseological problem, kosprativictics, comparative induction, cognition, knowledge.

KIRISH

O'rta asr Sharq allomalarining gnoseologik qarashlari qadimgi yunon ilmlari asosida vujudga kelgan falsafiy ilmlarning turli yo'nalishlarini – matematika, fizika, geografiya, kimyo kabilari, shuningdek, falsafa, mantiq, ahloq kabilarni rivojlanishi asosida shakllanib borgan bo'lsa, islomiy ilmlar, aniqrog'i arab ilmlari sifatida islom teologiyasi bo'lmish kalom ilmi, hadisshunoslik, shariatga asoslangan fiqh – huquqshunoslik, Qur'onni tafsirlash kabi masalalarni, shuningdek, arab tili va grammatikasi, arablar tarixi (islomdan so'nggi) kabilari asosida islom teologiyasi shakllani va bir davr va muhitda o'zining takomil bosqichiga chiqqan bu yo'nalishlar o'zaro bir biriga ta'sir ko'rsatgan va o'zaro bir biriga singib ketgan.

Ilohiyot falsafasi – kalom, so'ng hadisshunoslik, fiqh – huquqshunoslik, Qur'on tafsiri islom teologiyasining shakllanishida muhim o'rin egallagan va sof diniy masalalardan tashqari turmushning barcha jihatlari qamrab olgan.

O'rta asrda islom falsafasining shakllanishi, yunon falsafasi asosida gnoseologik qarashlarning rivojlanishida al-Kindiyning hizmatlari yuksak bo'lgan. Mutafakkir Abu Yaqub ibn Ishoq

al-Kindiy o'zining gnoseologik qarashlarida haqni va haqiqatni bilishda falsafaning o'rnini yuqori baholab, "Birinchii falsafa" asarida unga "insonning toqati yetguncha narsalar haqiqatini bilish ilmi" deb tarif bergan. Uning fikricha, "haqiqat izlovchi uchun hech bir narsa haqiqatning o'zidan qimmatroq emas". O'rta asr Sharq gnoseologik izlanishlarida birinchilardan bo'lib fanlar tasnifini al-Kindiy ishlab chiqqan. U ilmiy bilishning uch bosqichi haqidagi ta'limotni shakllantirdi. U birinchi bosqichni mantiq va matematika; ikkinchi bosqichni fizika (aniq fanlar); uchinchi bosqichni esa metafizika bilan bog'liq bilim, deb hisobladi[1]. Al-Kindiyga ko'ra, ratsional qismi hisoblangan fanlarning vujudga kelishi bilan islom dunyosida ko'proq aqliy mushohadaga murojaat qiladigan bo'lgan. Bungacha mu'tazila guruhi tufayli haqiqatlarni kashf etish va diniy ahkomlarni asoslashgan aqliy mushohada va ratsional muhokamalardan foydalanish boshlangan edi. Mu'taziliylar oqimi islom teologiyasida ratsionalizm tarafdori sifatida ma'lumdir. "Ular Kur'on va hadislarni zohiriy tomondan sodda anglashdan yuqori ko'tarilib, aqliy muhokamalarga tayangan holda dinni himoya qila oldilar"[2]. Natijada, ham islom teologiyasining ratsional asoslari ham mustahkamlanib borda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'rta asr Sharq teologiyasida ham ma'lum bir qarama-qarshiliklar va baxs-munozarali masalalarni o'zida ifoda etgan oqimlar ham shakllangan va ularning faoliyati ham islom ilmiy rivojlanishiga sezilarni ta'sir ko'rsatadi. Shu ma'noda biz islom ilohiyotidagi turlicha yondashuvlarni yagona ta'limotning dogmalashuvi deb ayta olmaymiz. Bu jarayonni anglash uchun Ibn Rushd falsafasi bilan tanishish lozim. Uning ikki haqiqat nazariyasi keyinchalik islom ilohiyotida tabiiy-ilmiy hamda ijtimoiy bilimlar hoyasini ishlab chiqshda diniy va ilmiy bilimlarni uyg'unlashtirishda muhim vosita bo'lgan. O'z navbatida bilishning bu ikki shakli bir-biriga halal bermasligi kerak degan g'oya ustuvor ahamiyat kasb etgan. Chunki ular bir maqsad – haqiqatni topish va unga erishish yo'lida harakat qiladilar degan yondashuv konseptual ahamiyatga ega edi. "Ikki haqiqat nazariyasi" mutakallimlar bilan mu'taziliylar, aql bilan e'tiqod o'rtasida kelishuv vujudga kelganligidan darak beradi. Chunki keyingi davr musulmon xalqlari tarixidan o'rin olgan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning negizi uning asosiga qurilganini ko'rish mumkin. "Ikki haqiqat" tarafdorlarining qarashlaridagi bunday xulosalar aslida qadimgi yunon faylasufi Aflotun falsafasiga asoslanar edi. Agar Aflotun falsafasida narsalar dunyosidan oldin, unga nisbatan birlamchi, o'zgarmas mohiyatga ega bo'lgan "g'oyalar dunyosi" mavjudligi e'tirof etilsa, unda bu o'zgarmas mohiyatni anglab yetishning ham ikki yo'li mavjuddir, deb ishonch bildiradi[3].

Ibn Rushd Aflotun gnoseologiyasi ta'sirida quyidagi xulosaga keladi: Bu dunyoning o'zgarmas mohiyati alohida qobiliyatga ega, o'ta sezgir odamlarning faoliyati orqali anglab olinadi. Buning ikkinchi yo'li esa, kishilar tomonidan mohiyatning hosilasi bo'lmish, narsalar dunyosini tashkil etuvchi voqea va hodisalarning o'zaro aloqadorligi, sifat hamda xossalarini o'rganish asosida ham mohiyatni anglab olish mumkin.

Ibn Rushd yunon falsafasini sodda tilda tushuntirib bera olgani va unga yangicha yondashuvlarini qo'yganligi bilan ahamiyatlidir. Uni ilmga bo'lgan munosabati va ilm olish mashaqqati to'g'risidagi qarashlari chuqur mazmunga ega. YA'ni, Ibn Rushd rahimahulloh umrida faqat ikki kecha dars qilmagan ekan: birinchisi – otasi o'lgan kecha, ikkinchisi – uylangan kechasi. U kitob mutolasiga qattiq berilgan edi, qo'lga tushgan kitobni o'qimay qo'ymasdi. Ilmga chanqoqligidan kitoblarni javoni bilan ijaraga olib o'qirdi. Ibn Rushdning ilmiy salohiyati, diniy va dunyoviy ilmlar bo'yicha bilimi uning ilmga qanchalik mas'uliyatli bo'lganligini ko'rsatadi. Bu har bir inson uchun namuna bo'la oladi. Agar ilm egasi o'z nafsini haqiqatda tiyib, unga lozim ishni qila olsa, do'stlarining malomati va dushmanlarning tahqiridan saqlanadi. Shunda ilm fazilat ustiga go'zal himoya va poklik izzatini jamlaydi va o'z fazilatlarini tufayli haqli bo'lgan martabaga erishadi[4]. Demak, ilm rivojiga ilm olish uchun ijtimoiy munosabatning o'zgarishi kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Abu Nasr Forobiy falsafiy ta'limoti Alloh olamning yaratuvchisi, degan tasavvurga asoslanadi. Ammo, shuni ta'kidlash zarurki, Forobiy mustaqil fikrlash va falsafaning o'rganish predmeti sifatida teologlarga o'xshab Allohni yoki e'tiqodni emas, balki aql mavzusini asos qilib oladi. M.Xayrullayev fikricha, Forobiyning aql tabiatiga va ilmiy-nazariy tafakkur mohiyatiga nisbatan qarashlari teologik so'fiylik ta'limotlariga butunlay qarama-qarshidir[5]. Boshqa bir yondashuvga ko'ra, "Forobiy inson aqli va borliq birligining dialektikasini ochib berdi, - deydi A.Qosimjonov, - ammo bu dialektik yondashuv obyektiv idealistik tushunchaga asoslangan bo'lib, unga avval abad – ilohiy aql g'oyasi singib ketgan"[6]. Bu holatni Forobiyning aql bosqichlari to'g'risidagi qarashlarida yaqqol ko'rish mumkin. Uning aql to'g'risidagi ta'limoti bilish nazariyasining ratsionalistik xarakterini ko'rsatadi, shuningdek, bilish nazariyasini tahlil qilishda markaziy o'rin egallaydi. Forobiy

FALSAFA

gnoseologiyasi, insonning bilish qobiliyatlari, aql quvvatlarini tushuntirish masalalari garchi fanni ulug'lash, falsafani dindan ajratish, ilmiy bilimlarni mistik, diniy tasavvurlar ta'siridan qutultirish, tabiatni o'rganish, bilimning ilmiy usullarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lsa-da, ayrim mistik tomonlardan xoli emas edi. Forobiy islom dinini falsafiy jihatdan asosladi, aql masalasini hamaynan shu yo'nalishga qartilgan holda tushuntirdi.

Forobiyning ratsionalistik fikr bilan diniy-mistika o'rtasida tutgan yo'lini uni aql to'g'risidagi falsafiy ta'limotini tadqiq qilish orqali aniqlash kutilgan natija beradi. Uning "Haqiqatga faqat shuur va ong(aql) tufayli erishiladi" degan so'zlaridan bu masalani oydinlashtirish mumkin. Uning fikricha, aql eng avvalo ruhiy xususiyatga ega bo'lib, bilim va idrokni Birinchi sababdan – Allohdan oladi. Bu jarayonni Forobiy quyidagicha izohlab beradiki, unda panteistik g'oyalar mavjud, ya'ni alloh taolo – birinchi borliq, o'z javharida (substansiyasida) ham bo'linmas, yagona ekanligini ta'kidlaydi. Insonning borliqqa kelishi bilan dastlab o'rtaga tushgan narsa shu bo'ldiki, unda u o'zini boqadigan quvvat paydo qildi, - deydi Forobiy, - ... islomda aql quvvati maydonga chiqdi, bu bilaninson aqli qabul qiladigan narsalar ma'qulotni bilmak imkoniga erishadi[7].

Forobiy gnoseologiyasida olamiy aql, insonni xudo bilan bog'lovchi kulliy faol aql to'g'risidagi mistik mulohazalar mavjud, ammo, mutafakkir aqlning bir tomondan, ruhiy jarayon ekanligini va ikkinchi tomondan, aql tashqi ta'sirning, ta'lim-tarbiyaning mahsuli ekanligini e'tirof etadi.

Mutafakkir fikricha, aql garchi kelib chiqishi bilan Birinchi sabab – Oliy zotga bog'liq bo'lsada, rivojlanish davomida u faqat insongagina xos bo'lgan tug'ma quvvat sifatida namoyon bo'ladi. Bu masaladagi ziddiyat shundaki, aql fahmlash, muhokama qilish, o'ylab topish, fikrlash quvvatiga tug'ilishdan boshlab ega bo'ladi, ammo, ularningqanday vujudga kelganini o'zi ham bilmaydi, bu xususiyatlar odamning o'sib, kamolga yeta borishi bilan rivojlanib boradi.

Forobiy inson aqli bilan borliqning dialektik birligini, garchi idealistik tarzda bo'lsada ochib beradi. aql va borliqning birligi – ilohiy aqlda, degan g'oya bu ta'limotga singib ketgan. Forobiy inson aqlini oddiy "oy osti dunyosi" da yashovchilar xarakatining sabachisigina emas, balki "faol" aql yerdagi olamning ichki tabiatiga xos, bu olamning qonuniyatidir, deb tushuntiradi. Alohidayodamning, individning aqli uzluksiz ravishda samoviy aql bilan qo'shilgandagina rivojlanadi. Samoviy aql abadiy. Individ aqli o'tkinchi, o'limga mahkum. Shu masalalar doirasida "faol" aqlning mohiyati va ahamiyati ko'rib chiqiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Islomiy falsafa va ilohiyot ilmiga ko'ra, bilishning oliy darajasi ilm-al-yaqindir. Bu esa haqiqatga eng yaqin ilmdir. Haqiqatga eng yaqin ma'nosida bu xristianlik teologiyasidagi – haqiqatni bilish ma'nosida qo'llaniladi. Ismoiliya tariqati vakillari bu iborani tasavvuf falsafaasi ruhida, ymon ma'nosida ilm al-haqiqat yoki ma'rifat al-haq deb aytadilar. Farobiy falsafasida garchi aql Alloh yaratgan mahsul sifatida qaralsa-da, ammo aql Alloh bilan o'zaro sababiy-oqibat munosabatida bo'ladi. Demak, Alloh aqlni, o'z erki, xohishi yoki talabi bilan, tasadifiy emas, balki qat'iy zaruriyat natijasida yaratgan. Ushbu xulosa xukmron islom ideologiyasi bilan sig'isha olmas edi. Shu tufayli Forobiy bu o'rinda juda nozik yo'nalish va yondashuvlar topa bilgan. Uning fikricha, Xudoning bilimiga nisbatan odamlarning bilimlari cheklangan, lekin aziz-avliyolar, payg'ambarlar va ulamolarga ilohiy bilishlar ham ato qilingan. Mutafakkir dinga jiddiy munosabatda bo'lib, shariatning zohiriy tomoniga qarshi chiqish o'rniga, uning botiniy mohiyatiga falsafiy ma'no berdi. Forobiy o'zining "Al-huruf" (Harflar) asarida shunday deydi: "Agar din barcha umumiy jihatlari bilan takomillashadigan falsafaga itoat etsa, unda u haq va to'g'ridir. Ammo agar din to'g'ri tahliliy falsafa hali shakllanmay, balki halq tafakkuri, g'oyasi bo'lgan ritorika (balog'at san'ati, so'zamollik), dialektika (bahs) va sofistika (har qanday vosita bilan bo'lsa ham raqibni so'zda lol qoldirish) bilan band bo'lgan davrda paydo bo'lsa, bunday falsafaga bo'ysungan din ham yolg'on va xatolardan xoli bo'lmaydi. Ko'p hollarda u boshidan oxirigacha noto'g'ri bo'lib chiqadi. Falsafa dinga nisbatan ham birlamchi mavqega ega, chunki falsafa – mag'z, din – po'stloq, aniqrog'i – falsafaning qurolidir". Uning fikricha, din juda katta ahamiyatga ega. Zero, bir tomondan uning mohiyati yana o'sha oliy falsafadir, boshqa tomondan esa shariat insoniyat jamiyati mavjudligi va ijtimoiy tartib barqarorligi uchun falsafa singari zarur. Forobiy uchun asosiy tayanch analitika (tahlil va tadqiq)ga qurilgan falsafadir. Uningcha, haq din bilan haqiqiy falsafa birdir. Forobiy fikricha, "mavjudot haqidagi bilim qo'lga kiritilsa, shu haqda ta'lim berilsa, mavjudotdan bo'lgan narsaning zoti bilinsa, narsaning ma'nosi tushunilsa, ishonchli dalil-hujjatlar asosida shu narsa haqida miyada bir turli ishonch va tasavvur paydo bo'lsa, mana shu ma'lumotga doir fanni falsafa deymiz"[8]. Haqiqatan ham "falsafa

voqelikdagi barcha narsa va hodisalarning eng umumiy aloqadorligi va rivojlanish qonuniyatlarini, ularning tub mohiyatini bilishga qaratilgan fandir"[9]. Faqat falsafa – xoslarga tegishli, dinning tili esa xoslarga ham, avomga ham tushunarlidir.

Abu Nasr al-Forobiy o'zining "Ixso al-ulum" ("Fanlar tasnifi") asarida gnoseologik va teologik bilimlarning umumiy tizimini keltiradi. Unda fiqh va kalom ustunlik qiluvchi falsafiy bilimlarni to'ldiruvchi ilmlar qatoriga kiritilgan[10]. Forobiyshunos olim M.M. Xayrullayevning fikriga ko'ra, Forobiy falsafiy ta'limotining o'zi "mohiyat-e'tibori bilan an'anaviy ilohiyot – kalomdan tubdan farq qilib, ilmiy g'oyalar bilan yo'g'rilgan"[11]. Bu tasnifning tahlilidan quyidagi xulosalar kelib chiqadi: dunyoviy bilimlar (ilmlar) qonuniy mavqega ega; "fan" tushunchasining ishlab chiqildi va alohida fanlar o'ziga hos xususiyatlarga ega. Forobiy tasnifida muhim ahamiyat kasb etuvchi yana bir jihat bu - bilimlarning amaliy va nazariylarga ajratilishi bo'lgan. Amaliy bilimlar - insonning farovonlikka yetishtiruvchi faoliyati bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, nazariy bilimlar inson va uning faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lmagan, ya'ni umumiy tushunchalar mohiyatini bilish bo'lib, maqsadi haqiqatni izlashdan iborat bo'lgan.

Forobiyning fikriga ko'ra, har bir san'atning o'zining qonunlari mavjud. Bu qonunlardan foydalanish – san'at mohiyatini tashkil etadi, lekin qonunlarning o'zi fanning bilish obyektidir. Forobiyning "Fanlar tasnifi" asarida "usullar haqidagi fan" tushunchasi uchraydi. Bu usullarga maydonlarni o'lchash, astronomiya, musiqa uchun asbob-uskunalar yaratish va h.k. Lekin Koinot, samoviy jismlar, Yer, Oy, Quyosh harakatlari, fizika tamoyillari, inson va hayvonlar tanasi organlari, ularning vazifalari, musiqa garmoniyasining mohiyatini o'rganish fan vazifasidir. Falsafa esa "fanlar fani" sifatida, san'atdan farqli o'laroq, fanning umumiy tushunchasini ifoda etadi. "Bilim" haqidagi tasavvurni aniqlashtirish, uni differentsiatsiya qilish va ilmiy usullarni ishlab chiqish jarayonida faylasuflar yuqorida qayd etilgan "san'at", "fan" va falsafa predmetlarini farqlashga, tadqiqot usullarini ishlab chiqish, haqiqiy bilim va uning ishonchliligining asoslari, belgilari va meyorlarini izlashga harakat qilishdi.

Dastlab "ilm" ilohiy bilim, ilohiy mohiyat (Alloh mohiyatini ifodalovchi xususiyat, uning atributi) sifatida tushunilgan, inson undan ma'naviy oziqa oladi va u uning hayot tarzini belgilaydi, ya'ni u Alloh haqidagi bilimdir. Alohida fanlar esa bu umumiy bilimning sohalaridir (masalan, ilm al-kalom, ilm al-fiqh va h.k.). Forobiyning ta'kidlashicha, "“Ilm” so'zi fizika bo'yicha mutaxassis va ruhoniylar uchun umumiy ma'noga ega," lekin "ruhoniylar kishi narsalar tabiati haqida bilimga ega emas, bunday bilimga, falsafaning tarkibiy qismi bo'lmish, fizika bo'yicha mutaxassis egadir. Shuning uchun ikkalasining ham bilimlari bir-biriga ziddir"[12]. Demak, IX asrda dunyoviy bilimlar sohasida "ilm" atamasidan umuman bilim, masalan, mantiqni bilish, ma'nosida foydalanilgan. Keyinchalik "bilim" tushunchasi "fan" tushunchasiga aylanib boradi hamda falsafada bilim va imonni farqlashga olib keladi.

Boshqa bir alloma Abu Ali ibn Sinoning gnoseologik qarashlari ham o'rta asr Sharq falsafiy fikri, teologik dunyoqarashni va yondashuvlarni rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ibn Sino barcha falsafiy ilmlarni ikki qismga bo'ladi: nazariy va amaliy. Bunda nazariy qismning maqsadi – haqiqatni bilish; amaliy qismning maqsadi – saodatga erishishdir. Falsafiy fanlar, Ibn Sino ta'kidicha, ikki turga bo'linadi: birinchisi bizning shaxsiy xatti-harakatimiz bilan tanishtiradi va u "amaliy ilmlar" deb nomlanadi. Chunki bu bilimlarning foydasi, biz bu dunyoda najot topishga umid qilishimiz uchun, undagi ishlarimiz tartibli bo'lishi uchun kerak bo'ladi. Ikkinchisi esa bizni ruhiyatimiz shakllanishi va bu dunyoda baxtli bo'lishimiz uchun narsalar olamining holatini bizga anglatadi. O'z o'rnida tushuntiriladigan bu ilm nazariy deb nomlanadi[13].

Abu Ali ibn Sinoning gnoseologik qarashlarida aql va uning imkoniyatlari, ilohiy borliqni anglashdagi o'rni va boshqa masalalar kuchli asoslar bilan asoslangan. Uning fikricha, aql ilohiy olamdan, farishta vositasida yetkaziladi. Bu dalilga ko'ra, farishtani bilish jahonni bilish asosi hamda undagi inson o'rnini belgilash ham ilm vazifasiga kiradi. Falsafaning mohiyati borliqni o'z zotiga ko'ra zarur bo'lgan vujudga va undan boshqa zarur vujudga taqsimlash ekanligi Forobiy asarlarida qayd qilingan edi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, xilqat "maktabi"ning tasavvuri o'z asosiga ko'ra butunlay o'zgarib, zaruriyatga aylanadi. Xilqat bir martalik tasodifiy yoki azaldagi iroda emas, balki ilohiy zaruratdan kelib chiqadi. Xilqat ilohiy andisha ruhidan kelib chiqadiki, o'zini o'ylaydi. O'zida abadiy ilohiy vujudga ega bo'lgan ilm birinchi aql bilan ayni zamonda sodir bo'lgan narsadan o'zga narsa emas. Bu yagona oqibat va bunyodkor quvvatning boshlanishi ilohiy andisha bilan bir narsadir. Yagonalikdan ko'plikka o'tish, yagonadan boshqa yagonalarga o'tish qoidasiga rioya qilish orqali yuz beradi.

XULOSA

Xulosa qilganda, oʻrta asrlar Sharq gnoseologiyasi va teologik qarshlari rivojlanishi asosida falsafa bilan din oʻrtasidagi muammolarga bir qator yechimlar shakllanadi. Diniy aqidalar qobigʻida boʻlsa ham, ilmiy ahamiyatga ega jonli va keskin fikrlar aytilib, tabiatdagi ashyolar sirini ochishga jiddu-jahd qilindi. Va bu davr mutafakkirlari tomonidan borliq bilan ilohiy yaratuvchining oʻzaro bogʻliqligi haqidagi xulosalar chiqarila boshlandi:

- xudo islom ilohiyoti nuqtai nazaridan barcha mavjud narsalarning harakatlantiruvchi va doimo oʻzgartiruvchi oliy kuchdir. Ammo, yaratgan narsalarini bilish bandaning vazifasidir.

- xudo borliqni birinchi asoschisi, yaʼni uning yaratgan va harakatga keltirgan, keyinchalik esa uning harakatlari va oʻzgarishlariga aralashmaydi. Koinotni sababchisi va uni harakatlantiruvchi asos tabiat bilan oʻzaro aloqadorlikda boʻladi. YAʼni, deistik qarashlar vujudga kela boshladi.

Shuningdek, oʻrta asrlar Sharq allomalarining gnoseologik va teologik qarashlari rivoji, fikriy taraqqiyoti bagʻrikeng ijtimoiy muhit va fikrlar hilma hillikni qadrlanishi bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan. Bu davrda har qanday fikr qadrlangan va barcha ilmlarni faoliyati uchun sharoit va imkoniyatlar yaratilgan. Islomiy ilmlar va dunyoviy ilmlarning uygʻunligi, hamkorligi, bir birini tushunishi va hurmat qilishi asosida kuchli va ilmiy hamjamiyatlar shakllanadi va gnoseologik-teologik qarashlar rivojlandi.

ADABOYITLAR ROʻYXATI

1. Кедров Б. М. Классификация наук. В 3-томах. –Москва: Мысль, 1961-1965, –С. 52.
2. Хотамий С. М. Ислом тафаккури тарихидан.–Тошкент.: Минҳож. 2003. –Б.56.
3. Йўлдошев С. Антик фалсафа. –Бишкек.: Учқун, 1999. –Б.58-63.
4. Мовардий, Абул Ҳасан. Дунё тва дин одоби. –Тошкент.: "Нилol-Nashr", 2017. –Б. 42.
5. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. –Тошкент.: Ўзбекистон, 1971. –Б. 123.
6. Гафуров Б. Касимжанов А. Аль Фараби в истории культур. –Москва.: Наука. 1975. –С. 74.
7. Аль Фараби О разуми и науке. Алма-Ата.: Наука. 1975. –С. 7.
8. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. –Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. –Б.183-184.
9. Фалсафа. Қисқача изоҳли луғат. Муаллифлар Абдуллаева М.Н., Абдурашидов М. ва б. – Тошкент.:Шарқ, 2004. –Б.384.
10. Хайруллаев М.М. Абу Наср аль-Фараби.- Москва. Наука. 1982.-С.102.
11. Хайруллаев М.М. Абу Наср Форобий//Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар).- Тошкент.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 1999.-Б.65.
12. Аль-Фараби. Афоризмыгосударственного деятеля. // Социально-этические трактаты. -С. 266.
13. Камиллов А.Ш. Физические труды ар-Рази и Ибн Сины (Ар-Розий ва Ибн Синнинг физикага оид асарлари). –Душанбе, 1991. –С.104.
14. Абу Райхон Беруни. Избранные произведения (Танланган асарлар). Том 1. –Ташкент., 1957. –С.288.
15. Ғаззолий, Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад. Ихё улум ад-дин. Таржимон Мубашшир Аҳмад. – Тошкент.: Тошкент ислом университети. 2014. –Б.31-32.
16. Кули-Заде Зумруд Аликули кизи,Закономерности развитие восточной философии XII-XIIIввБаку, «Элм», 1983, -С.40-42.
17. Уинтер Т.Ж. XXI асрда ислом. –Тошкент.: Шарқ. 2005. –Б.25.